

UOT 81.

Lalə Rzayeva
ADU
rzayeva.lala@yahoo.com

SİSTEMLİ FUNKSIONAL DİLÇİLİKDƏ (SFD) QRAMMATİK METAFORA ANLAYIŞI VƏ ONUN İLKİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *qrammatik metafora, ideoloji qrammatik metafora, şəxslərarası qrammatik metafora.*

Key words: *grammatical metaphor, ideational grammatical metaphor, interpersonal grammatical metaphor.*

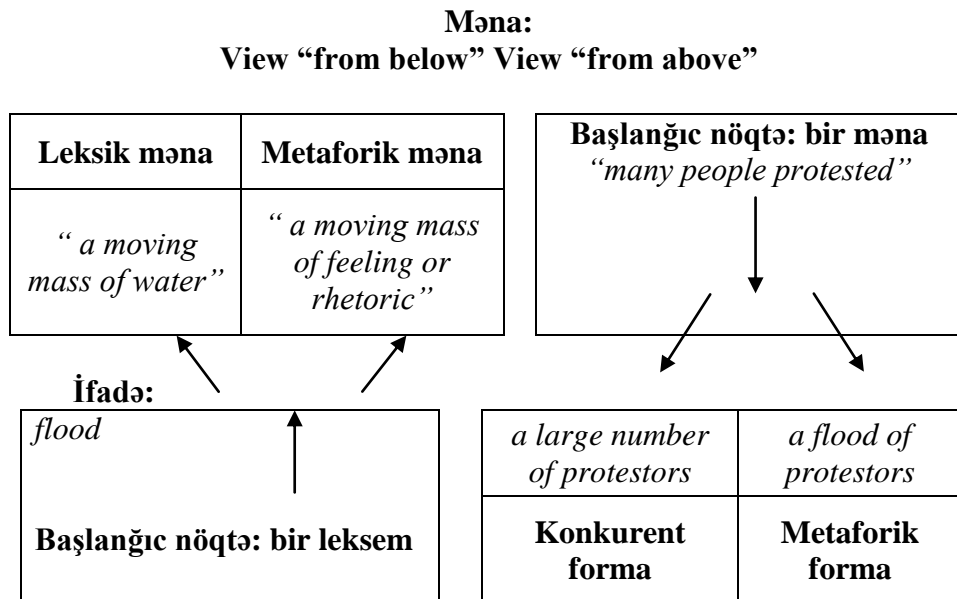
Ключевые слова: *грамматическая метафора, идеационная грамматическая метафора, межличностная грамматическая метафора.*

Qrammatik metafora anlayışı ilk dəfə Həlidayin *Funksional Qrammatikaya Giriş* (1985) əsərində, “Cümlədən kənar: İfadənin metaforik üsulu” adlı ayrıca bölməsində təqdim olunmuşdur. Bu bölmədə, “qrammatik metafora” termini daha çox leksik metaforanı tamamlayan metafora tipi kimi göstərilir və iki növü verilir: ideoloji (ideational) və şəxslərarası (interpersonal) qrammatik metaforalar.

Həliday təqdim etdiyi qrammatik metafora terminini metafora, metoniya və sinekdoxa kimi ənənəvi qəbul olunmuş “ ritorik köçürmə” və “nitq fiqurları” adlı daha ümumi çərçivəyə salır. O, metaforaya verilmiş ənənəvi tərifləri genişləndirərək yeni qrammatik metafora növünə yer ayırır. İlk olaraq, metaforanın müxtəlif perspektivləri təqdim olunur. Ənənəvi olaraq, metaforaya sözün istifadəsində, yəni mənada fərqlilik kimi baxılır: “Sözün köçürmə mənasında işlədildiyi deyilir” [2, s.321]. Deməli, müəyyən hərfi mənaya malik olan leksem metaforik, yəni məcazi mənaya malik ola bilər. SFD-də fərqləndirilən 3 ümumi perspektiv baxımından bu, “aşağıdan” (a view “from below”) baxışdır. Burada sözlər başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür və sonra bu sözlərin reallaşdırdığı mənalar haqqında nə isə söyülənir [3, s. 16].

Bu baxış Həlidayin göstərdiyi kimi “yuxarıdan” (a view “from above”) perspektivi ilə tamamlana bilər. Burada başlanğıc nöqtə müəyyən mənadır və belə bir sual yaranır: bu mənənin ifadə olunduğu və ya reallaşdığı müxtəlif yollar hansılardır? Bu nöqtəyi-nəzərdən, metafora “mənaların ifadə olunmasında fərqlilik” (variation in the *expression* of meanings) kimi təyin olunur. İki alternativ seçim aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir [2, s.342].

Cədvəl 1:

“Yuxarıdan” götürüldə belə qəbul olunur ki, “biz leksik seçimi bir leksik-qrammatik seçim aspekti və ya adlandırma kimi tanıyırdıq”; və metaforik fərqlilik sadəcə leksik deyil, leksik-qrammatikdir [2, s.342]. Bu baxımdan, bir mənanın müxtəlif ifadə tərzini müqayisə olunur. Ümumilikdə, müəyyən mənanın ifadə olunması üçün yalnız bir leksemlə fərqlənən alternativ variant tapmaq çətinidir. Həliday bunu izah etmək üçün aşağıdakı nümunəni verir: *protests flooded in* ifadəsi *protests came in in large quantities; protests were received in large quantities or very many people protested* ifadələri ilə əlaqələndirilə bilər. Bunlardan heç birində fərqlilik tam leksik deyil; qrammatik konfigurasiyada da fərqlilik vardır: *protests came in in large quantities* metaforasında sözlü ifadə əlavə olunmuşdur və *protests* ismi *very many people protested* ifadəsində fellə təqdim olunmuşdur. Həliday bunu qrammatik metaforaya yönəldir və qeyd edir ki, ritorik köçürmədə güclü qrammatik element vardır və əgər biz bunu tapırıqsa, deməli biz həmçinin fərqliliyi yalnız qrammatik formalarda olan, özündə bəzi leksik fərqləri də daşıyan qrammatik metaforanı tapmış olarıq. [2, s.320].

Qrammatik metafora sahəsində Həliday iddia edir ki, “hərfi” məna terminin istifadə edilməsi uyğun deyildir. Eyni mənanın müxtəlif formada ifadə olunmasında fərq dəqiqlik (markedness) termini ilə təyin olunur: müəyyən formalar verilmiş mənanın qeyri-dəqiq ifadələri kimi tanına bilər ki, bu

da “adlandırmanın tipik yolları” olduğunu təsdiqləyir və bu formalar “konkurent” (congruent) reallaşma adlandırılan qeyri-metaforik variantlardır.

Bizim fikrimizcə, Həlideyin qrammatik metafora növünün ətraflı təsvirinə keçməzdən əvvəl, dəyişikliyin Həlideyin “qrammatik metafora” anlayışının təqdimatının əsasında duran leksik fərqlilikdən qrammatik fərqliliyə kimi bəzi ümumi aspektlərini göstərmək əhəmiyyətlidir. Əsas odur ki, metaforanın “qrammatik” növünün tanınması metaforaya ənənəvi baxışın alternativ kimi təqdim olunan “yuxarıdan baxış”-ın nəticəsidir və bu perspektivin xüsusiyyəti Həlideyin bu bölmədə qrammatik metaforaya verdiyi digər cəhətlərini təyin edir. Bu aspektlər də növbəti araşdırmalarda qrammatik metaforanın tədqiqində əsas motiv yaratdığından onları bu ümumi “yuxarıdan perspektiv” fonunda aydın izah etmək əhəmiyyətlidir. Həlideyin göstərdiyi kimi, “yuxarıdan” baxışın əsas xüsusiyyəti onun metaforanı verilmiş ifadənin *mənasında* fərqlilik (variation) deyil, verilmiş mənanın *ifadəsində* fərqlilik kimi təyin etməsindədir. Bu fikri şərh edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu yanaşma Həlideyin bəzi məqamlarda aydın göstərmədiyi əhəmiyyətli nəticələrə malikdir (Bax: Cədvəl1):

(i) Fərqləndirilməli olanlar qrammatik konfigurasiyalardır, ənənəvi baxışda diqqət bir leksemin mənasına cəmlənir. Məhz bu xüsusiyyət qrammatik fərqliliyə gətirib çıxarır ki, sonra bu metafora nöqtəyi-nəzərindən şərh oluna bilər.

(ii) Müxtəlif fərqli konfigurasiya tipləri eyni mənanın ifadələri kimi müqayisə oluna bilər. Bu o deməkdir ki, ənənəvi baxışda hərfi və metaforik mənalardan arasında sadə ziddiyyət olduğu halda, indi uyğunluq şkalası (a scale of congruency) mövcuddur; bəzi ifadələr verilmiş mənanın həqiqi ifadə formalarıdır və konkurent (uyğun) hesab olunur, digərləri isə həqiqi mənanın ifadəsi baxımından konkurent olmur. Bu xüsusiyyət növbəti araşdırmalarda metaforaların müxtəlif növlərinin təsvirində əhəmiyyətli olacaq.

(iii) Reallaşma (realization) anlayışı mühüm rol oynayır: əslində, bu baxışda müqayisə olunan şey, eyni mənanın müxtəlif formalarda reallaşmasıdır. Bu aspekt sonrakı işdə qrammatik metaforanın nəzəri xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında əhəmiyyətli olacaq.

Cədvəl 2:

Metaforik variativliyə dair iki baxış

Ənənəvi baxış: “from below”	Yeni baxış: “from above”
Diqqət leksik metafora üzərində cəmlənir	Diqqət qrammatik metafora üzərində cəmlənir
Metafora verilmiş mənanın ifadəsində fərqlilik kimi	Metafora <i>mənalарın</i> ifadə olunmasında fərqlilik kimi
Bir <i>leksemin</i> mənalарının müqayisəsi (müxtəlif kollokasiyalı məzmunlarda)	Müxtəlif qrammatik <i>konfigurasiyaları</i> eyni mənanın ifadələri kimi müqayisə etmək
Verilmiş leksemin hərfi yoxsa metaforik (köçürülmüş) mənası	Uyğunluq dərəcələri: verilmiş bir mənanın uyğun və az uyğun ifadələri
Leksik metaforada reallaşma müəyyən rol oynayır, lakin bu anlayış metaforaya dair ənənəvi görüşdə istifadə olunmur	Uyğunluq xüsusiyyəti eyni mənanın <i>reallaşmasına</i> tətbiq olunur

1.1 İdeoloji qrammatik metaforalar

İdeoloji qrammatik metaforalar **keçid metaforaları (metaphors of transitivity)** adlandırılır. Burada konkurent və konkurent olmayan formalar arasında qrammatik fərq keçid konfigurasiyasına aid olur və bu konfigurasiyaların funksional sturkturu baxımından təhlil oluna bilər. Konkurent olmayan ifadələrin metaforik xüsusiyyətini üzə çıxarmaq üçün o ekvivalent konkurent reallaşma (anlayışla) ilə müqayisə olunur. İki ifadənin funksional təhlili konkurent və konkurent olmayan qatlara malik bir diaqramda birləşdirilir ki, tərkib hissələri arasında qrammatik kontrastlar vertikal ölçülərdə göstərilmiş olsun: "Burada əsas cəhət odur ki, elementlər vertikal şəkildə bir-birləri ilə mümkün qədər daha sıx uyğunlaşsınlar [2, s.346]. Bu yolla, leksik metaforaya aid fərqliliklər aydın olur və təkliflər metaforik konstruksiyaların seçilmə səbəblərinə əsasən verilə bilər (Məs: Tema-Rema bölgüsünə uyğun). Həlideyin verdiyi nümunələr: “*Mary saw something wonderful.*” *Cümləsi metaforik olaraq “Mary came upon a wonderful sight”* və “*a wonderful sight met Mary’s eyes*” kimi işlədilir. Aşağıda göstərilən Cədvəl 3-də bu cümlələr Həlideyin təklif etdiyi kimi təhlil olunmuşdur. Həlideyin tez-tez sitat gətirdiyi digər bir nümunəyə baxaq: “*the fifth day saw them at the summit* (konkurent: *they arrived at the summit on the fifth day*).

Cədvəl 3:**Konkurent (Congruent)**

Mary	saw	something wonderful
participant: Sensor	process: mental: perceptive	participant: phenomenon

Konkurent olmayan (Incongruent)

A wonderful sight	met	Mary`s eyes.
participant: Actor	process: material	participant: Actor

Mary	came	upon a wonderful sight.
participant: Actor	process: material	circumstance: location

Keçid metaforalarının daha mürəkkəb növlərinin təhlilində təhlil olunan metaforik forma ilə (tam) konkurent ifadə arasında “*metafora şərhlərinin silsiləsini*” (“*chain of metaphorical interpretations*”) göstərmək mümkündür. Həlidayin verdiyi belə silsilə aşağıdakı nümunədə (e variantında daha konkurent forma göstərilməklə) verilmişdir.

- a. *Advances in technology are speeding up the writing of business programs.*
- b. *Advances in technology are making the writing of business programs faster.*
- c. *Advances in technology are enabling people to write business programs faster.*
- d. *Because technology is advancing, people are (becoming) able to write business programs faster.*
- e. *Because technology is getting better, people are able to write business programs faster.*

“Keçid metaforalarının bölünməsi haqqında çox sayda aspektlər göstərilmişdir. Tam uyğunluq və ya qeyri-uyğunluq nadir hallarda rast gəlinir. Belə görünür ki, həm yazılı, həm də şifahi olmaqla bir çox diskurs növlərində biz hardasa bu iki hədd arasında fəaliyyəti göstərməyə cəhd edirik. Tam konkurent olan nəşə hamar səslənəcək, halbuki, tam qeyri-konkurent çox vaxt süni və düşünülmüş görünür”. [2, s.349].

Ümumilikdə, Həliday göstərir ki, yazılı dil şifahi diskursdan daha çox ideoloji metaforlara malikdir. Bu mürəkkəblilik daha ümumi fərqlə izah olunur: belə güman olunur ki, yazılı dil “leksik sıxlığa”, danışıq dili isə “qrammatik mürəkkəbliyə” malikdir. Yazı dilində müxtəlif leksik mənalar çox vaxt

bir nominal qrupda “bağlanılır”. Bu, ideoloji metaforanın üzə çıxdığı kontekstdir. (Həliday sonra metaforanın yayılmasının bu aspektini izah etmir).

Dilin inkişaf tarixi boyunca, demetaforalaşma da mövcud olmuşdur: qrammatik metaforalar tədricən öz metaforik xüsusiyyətini itirir və bu yolla “əhliləşdirilir” (“domesticated”). Həliday ingilis dilində keçid metaforalarının “əhliləşdirilmiş” hesab etdiyi 3 növünü göstərir:

(i) “*have a bath, do a dance, make a mistake*” kimi ifadələr. Bu formalarda prosesin mənası feildə deyil, diapazonda (Range) ifadə olunur;

(ii) “*she has brown eyes*” (konkurent: *her eyes are brown*) və ya “*he has a broken wrist*” (konkurent: *his wrist is broken*) kimi nümunələrdə

(iii) “*he writes good books*” (konkurent: *he writes books, which are good*) və ya “*we sell bargains*” (konkurent: *the things we sell are cheap*) kimi nümunələrdə.

1.2 Şəxslərarası qrammatik metafora

Şəxslərarası qrammatika ümumilikdə iki – *Mood* və *Modallıq* sistemində təşkil olunduğundan, şəxslərarası qrammatik metaforanın iki növü ayrılı bilər. **Modallıq metaforalarında (metaphors of modality)**, üzə çıxan qrammatik fərqlilik məntiqi-semantik əlaqəyə əsaslanır. Modal mənalar konkurent şəkildə cümlədə modal elementlərdə reallaşdığından (yəni, modal operatorlar, modal əlavələrdə və ya mood əlavələrində), şəxslərarası metaforaları Həliday cümlədən kənar modal mənə ifadə etməsi kimi təyin edir (Məsələn, nümunə 2-də göstərilən əlavə mənalı cümlələr vasitəsilə). Bu yolla, modallıq metaforaları modal mənaların eksplisit reallaşmasıdır. Danışanlar öz fikirlərini müxtəlif cümlələrlə fərqli şəkildə ifadə edə bilərlər. Həlidayın verdiyi bəzi nümunələr bunlardır:

(2) a. ***I think*** → *it's going to rain.*

b. ***Congruent: It is probably going to rain***

(3) *It is obvious that* →.....

Everyone admits that →.....

The conclusion can hardly be avoided that →.....

No sane person would pretend that →.... not...

Commonsense determines that →....

You can't seriously doubt that →....

Modal mənaların eksplisit ifadələrində böyük fərqlərə görə Həliday deyir, “modallığın metaforik ifadəsinin nə olduğunu dəqiq söyləmək mümkün deyil” [2, s.355]. Şəxslərarası metaforanın tipik nümunələri iki xüsusiyyətə görə xarakterizə olunur (bu o xüsusiyyətlərdir ki, bu ifadələrin metaforik olduğunu göstərir):

(i) Ön pozisiya baş cümlə ilə deyil, budaq cümlə ilə ifadə olunur. “*I think* → *it's going to rain, isn't it?*” cümləsində ayırıcı hissənin *isn't it?* Olması budaq cümləyə əsaslanır. (not: “*don't I?*”)

(ii) Ön hissə inkar olduqda, inkarlıq ya baş cümlənin özündə, ya da budaq cümlədə ifadə oluna bilər. Aşağıdakı nümunədə (a) və (b) (ötürülən əks xüsusiyyəti ilə) eyni mənanı bildirir.

(4) a. *I think* → *Jane doesn't know.*

b. *I don't think* → *Jane knows.*

Həliday **mood metaforalarını (metaphors of mood)** modallıq metaforaları ilə eyni formada təsvir edir: bu tip şəxslərarası metaforada mood mənası cümlədə ifadə olunmur, lakin cümlədən kənar eksplisit element kimi çıxış edir. Mood metaforalarına tipik nümunə kimi “funksional-nitq formulaları”nı (“speech-functional formulae”) göstərmək olar ki, bunlara da Həliday aşağıdakı nümunələri verir:

(5) “Command” functioning as a “warning”:

a. *I wouldn't* → ... *if I were you.*

b. Congruent: *don't..!*

(6) Modalized “offer”, typically functioning as “threat”:

a. *I've a good mind to* → ..

b. Congruent: *Maybe I'll....*

(7) Modulated “command”, typically functioning as “advice”

a. *She'd better* → ...

b. Congruent: *She should....*

Mood metaforalarının mümkün eksplisit ifadələri çox fərqlidir və verilmiş ifadənin mood metaforu kimi şərh olunub-olunmamasına qərar vermək çətindir.

1.3 İdeoloji və Şəxslərarası metaforalar. Ümumi aspektlər.

Bu bölmənin son abzasında, Həliday ideoloji və şəxslərarası metaforalar arasında qarşılıqlı münasibətə toxunur və hər iki növü xarakterizə edən aspektləri göstərir.

Bəzi ifadələr həm şəxslərarası, həm də ideoloji metaforaları özündə əks etdirir. Həliday bunu “*look at<the way they cheated before>*” nümunəsi ilə göstərir. “*Consider the fact that they cheated before*” mənalı “request” ifadəsi üçün bu forma yalnız ideoloji mənada metaforikdir, lakin “*the evidence is (the fact) that they cheated before*” mənasının qeyri-konkurent reallaşması kimi götürüləndə şəxslərarası və ideoloji metaforalarının hər ikisi (*look at* → < *the way they cheated before* >) özünü göstərir.

Nəhayət, Həlidey qeyd edir ki, qrammatik metafora anlayışı “diskursun ilk baxışda bir-birindən daha fərqli görünən çox sayda xüsusiyyətlərini bir yerə gətirməyə imkan verir” [3, s.366]. Bu baxımdan, şəxslərarası və ideoloji metaforaları “iki müxtəlif kontekstdə (ideoloji və şəxslərarası metafora) üzə çıxan eyni fenomenin həqiqi nümunəsidir”. Bütün təhlil olunan metaforalar eyni ümumi xüsusiyyətlərlə əlaqələnilir.

Bu məqalədə biz Həlideyin *Funksional Qrammatikaya Giriş* (1985) əsərində təklif etdiyi qrammatik metaforanın ilk təsnifatına baxdıq. Həlidey bu anlayışı leksik-qrammatik kontinumun sonunda leksik metaforaya ekvivalent kimi təqdim edir. Göründüyü kimi, bu tip metaforanın tanınması perspektiv addımdan – leksik-qrammatikadan deyil, verilmiş mənanın ifadəsində metaforanı fərqlilik kimi müəyyən edən semantikadan başlamaqdan asılıdır. Yekun olaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, bu yeni perspektivin xüsusiyyəti qrammatik metaforanın başa düşüldüyü çərçivənin xüsusiyyətlərini müəyyən edir: *müxtəlif konfigurasiyalar* eyni mənanın alternativ *reallaşması* kimi müqayisə olunur; onların fərqliliyi onların *funksional strukturları ilə* təhlil olunur, onlar uyğunluq şkalasına yerləşdirilə bilər və metaforik variantlar “inkonkurent” kimi adlandırılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Anne-Marie Simon Vandenberg, Miriam Taverniers, Louise J. Ravelli: Grammatical Metaphor (Views from systemic functional linguistics). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2003.
2. Halliday M.A.K. Introduction to Functional Grammar, 2nd edition. London: Arnold, 1985\1994.
3. Halliday M.A.K. On grammar and grammatics. London, 1996.
4. Hasan, Ruqaiya, Carmel Cloran & David Butt (eds.): Functional Descriptions. Theory in practice \ (Current Issues in Linguistic Theory, 121.) Amsterdam: Benjamins, p.1-38.
5. Ravelli Louise. Grammatical metaphor: An initial analysis. London: Pinter, 1988.
6. Taverniers Miriam: Systemic –Functional Linguistics and the Notion of Grammatical Metaphor. A theoretical study and a proposal for a semiotic-functional integrative model. PhD dissertation, University of Ghent, 2002.

Lalə Rzayeva

Summary

The concept of Grammatical Metaphor in Systemic Functional Linguistics (SFL) and its initial study

This article deals with the concept of “grammatical metaphor” as it has been introduced and developed within the theory of SFL. Its purpose is to present the emergence of a framework for exploring grammatical metaphor in the 1980s, paying special attention to the theoretical context which formed the background for the introduction of this new concept in SFL. In this article, the term “grammatical metaphor” is used as a type of metaphor complementing the more commonly known lexical metaphor, and two types are distinguished: ideational and interpersonal grammatical metaphors.

Лала Рзаева

Резюме

Грамматическая Метафора в Системной Функциональной Лингвистике (СФЛ) и первоначальное изучение этой концепции

В данной статье рассматривается концепция «грамматическая метафора», которая была введена и разработана в теории СФЛ. Его цель – представить появление основы для изучения грамматической метафоры в 80-е годы, уделяя особое внимание теоретическому контексту, который сформировал основу для внедрения этой новой концепции в СФЛ. В статье термин «грамматическая метафора» используется как тип метафоры, дополняющий более широко известную лексическую метафору, а также выделяются два типа: идеационные и межличностные грамматические метафоры.

Rəyçi: f.e.d., prof.L. Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 11.09.2020